

впливає на розвиток у дитини благородства, вольових якостей, естетичного смаку. У таких школах набагато легше прищеплюються високі принципи моралі й духовності, ефективніше діє система профілактики поганих звичок, вищий ступінь довірливих взаємин між педагогом та учнем. Закликаємо державні органи управління освітою не тільки не перешкоджати відкриттю церковних шкіл, а й усіляко сприяти одержанню ними державної акредитації та подоланню різних труднощів, серед яких перше місце займає проблема оплати праці вчителя. Викладання в церковних школах дисциплін державного освітнього стандарту має фінансуватися з бюджетних коштів, оскільки батьки учнів є таким ж платниками податків, як і інші громадяни держави. Дисципліни ж релігійного циклу мають фінансуватися за рахунок коштів засновників або батьків.

Світська і релігійна освітні системи можуть і повинні взаємодіяти, збагачуючи одна одну шляхом обміну досвідом, інформацією та освітніми методиками й технологіями. Навчальним закладам, заснованим релігійними організаціями, слід прагнути до оптимізації змісту освітніх програм, підвищення якості методичного забезпечення навчального процесу. Світські ж навчальні заклади могли б ознайомитися з виховними технологіями, що використовуються в релігійних освітніх закладах, а також методиками профілактики й боротьби зі згубними звичками, що руйнують фізичне і психічне здоров'я дітей.

Взаємодія релігійних і світських освітніх закладів сприяла би підвищенню ефективності їхніх зусиль у залученні молоді до здорового способу життя і високих морально-етичних цінностей, у формуванні здорових звичок, прищепленні смаку до естетичних цінностей та культурних традицій нації. Добре, що роль релігійного чинника в Україні зростає. Це є запорукою духовного і економічного зростання, підвищення авторитету України на міжнародному рівні. А недоліки, які трапляються при його рості, можна і потрібно уникати.

*І. Федючек**

Правові та філософські аспекти свободи совісті

Людське буття, за словами В. Франкла, завжди прагне за межі самого себе, завжди прагне досягнути власний смисл. Тому головним для нього є не прагнення насолоди чи влади, а скоріше здійснення смислу¹².

Феномен свободи совісті нерозривно пов'язаний із світоглядними основами людського буття, процесом пошуку, досягнення і здійснення його сенсів, а відтак, зі становленням і реалізацією людини як особистості.

Потреба особистості у самореалізації знайшла своє відображення й на нормативно-правовому рівні, про що свідчать як міжнародно-правові акти, так і у національне законодавство. Йдеться про визнання права кожної людини на вільний і всебічний розвиток своєї особистості (стаття 29 Загальної декларації прав людини, стаття 23 Конституції України).

В наш час процесу самовизначення і самореалізації особистості у світоглядній сфері притаманна низка суттєвих особливостей. Адже пошук смисложиттєвих дороговказів сучасною людиною не обмежується традиційними теїстичними релігіями чи атеїзмом, проявляючись як процес активний і творчий.

Річ у тому, що європейська культура ХХ – поч. ХХІ ст. належить до техногенного типу культури, яка, з одного боку, має риси ренесансної та новоевропейської культури, а з іншого – це культура постмодерна, де межі об'єктивної і суб'єктивної реальності майже нівелюються. Людина сучасності – це значною мірою людина плюралістична, яка через розмаїття світоглядів сприймає світ як потік невизначеності.

Плюралістичність сприйняття світу проявляється, з-поміж іншого, в тому, що різні світоглядні картини світу не лише мирно співіснують, але й можуть дивовижним чином поєднуватися у світогляді однієї людини. Так, людина, яка вважає себе християнином, у той же час вірить у гороскопи і розмірковує про те, яка у неї карма¹³.

Це дає підстави говорити про певні кризові явища у сфері світоглядних орієнтацій, зокрема, про занепад традиційної релігійності, персоніфікацію світоглядних засад тощо. Разом з тим, немає причин

* Головний консультант Управління правової експертизи Секретаріату Конституційного Суду України, аспірантка відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень

¹² Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990. – С. 335.

¹³ Богданова О. А. Процесс секуляризации и кризис личности в западной культуре XX века. – Р.-н.Д., 2001. – С. 54.

вважати, що потреба людини у самоосягненні, осмисленні свого місця у світі зменшилась. Навпаки, намагаючись подолати відчуження і самотність, шукаючи граничних смислів свого буття, вона “біжить від свободи”, біжить від безвиході. Зокрема, А. Маслоу підкреслював, що вищі цінності (метацінності) і прагнення до них (метамотивація) іманентні людській природі. Вбачаючи джерела сучасності в елліністичній епосі, дослідниця Е. Германова де Діас звертає увагу на жорсткий пресинг прагматико-матеріалістичної і секуляризованої цивілізації на тогочасну людину. Вихід із цієї ситуації елліністична людина намагалася знайти через агностицизм, скептицизм, епікурейство, стоїцизм, магію, містику, астрологію, окультне знання”¹⁴.

Таким чином, процеси демократизації суспільства, секуляризації, науково-технічна революція, глобалізація, інші фактори значною мірою вплинули на формування ситуації світоглядного плюралізму, що призвела до втрати традиційними релігіями монополії на істину і, як наслідок, – до персоніфікації світоглядних орієнтирів, а також до збільшення кількості так званих новітніх релігійних синкретичних напрямів і культів. За влучним твердженням Р. Беллі, “будь-яке велике сучасне суспільство являє собою лабораторію для вивчення усіх мислимих типів релігійної орієнтації”¹⁵. До зазначеного можна також додати ще й певну кількість нерелігійних світоглядно-ідеологічних течій.

За таких умов феномен свободи совісті набуває нового соціального значення та, вочевидь, буде переосмислений і у філософському, й особливо у правовому вимірах. І цей процес уже триває. Наприклад, російський експерт з питань свободи совісті, керівник проекту “На шляху до свободи совісті” С.Бур’янов наголошує на необхідності дотримання логіки максимально широкого розуміння свободи совісті і формування пов’язаного з цим розумінням коректного понятійного апарату, заснованого на застосуванні чітких правових критеріїв¹⁶.

Нинішнє розуміння свободи совісті ґрунтується на просвітницьких ідеях XVII – XVIII ст. ст. В цілому ж зазначену концепцію сформовано в межах західноєвропейської духовної культури, що визнає автономію особистості (індивідуума) у соціальній діяльності, а відтак - пріоритет індивідуального над колективним. Такий підхід втілено і у Конституції України, у статті 3 якої, зокрема, зазначається: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”.

У вітчизняній науці існує декілька підходів розуміння сутності феномену свободи совісті в контексті її філософського осмислення (які умовно можна класифікувати, виходячи з певного системоутворюючого поняття, до якого “прив’язують” природу свободи совісті) - етикоцентричний, релігієцентричний та нормоцентричний підходи.

В етичному аспекті свободу совісті визначають як здатність людини свідомо формувати і реалізовувати у своїй поведінці власне розуміння моральної необхідності¹⁷. В основі релігієцентричного розуміння феномену свободи совісті лежить ставлення особи до релігії – можливість бути або не бути релігійним. Нормоцентричний підхід ґрунтується, як правило, на нормативному визначенні свободи совісті, тобто передбачає забезпечення відповідних прав особи у сфері світоглядних переконань.

У західному релігієзнавстві, правознавстві, теології поняття свободи совісті відображає правове забезпечення свободи релігії або права бути релігійним і відправляти культ певної релігії.

На наш погляд, свобода совісті є інтегрованою філософською категорією, що, однак, має власний зміст і значення, адекватне і вичерпне визначення якого навряд чи можливо в межах цієї статті. Однак, видається можливим встановити її сутнісне ядро, яким є відношення “людина – граничні, смисложиттєві засади її буття”. Виходячи з цього, у загальному вигляді свободу совісті можна визначити як філософську категорію, що відображає здатність людини самостійно обирати (формувати) уявлення про світ, сенс і мету свого життя, добро і зло, справедливість, інші абсолютні смисли, тобто здатність мати власну систему (сукупність) світоглядних принципів, цінностей, ідеалів, вірувань і можливість діяти у відповідності з нею.

Таким чином, філософська категорія свободи совісті проявляється у єдності внутрішнього і зовнішнього аспектів, перший з яких характеризує складний процес самовизначення особистості у просторі світоглядних парадигм, другий – її вияв у процесі творчої самореалізації особистості в системі координат свого світоглядного вибору¹⁸.

Слід також підкреслити, що свідомий вибір (формування) особистістю ціннісних орієнтирів не перетворює свободу совісті на суто індивідуальний феномен. Самовизначаючись у світоглядній сфері,

¹⁴ Германова де Діас Е. Християнська традиція в ситуації постмодерну. – Харків, 2004.

¹⁵ Цит.за: Гараджа В.И. Религиоведение. – М., 1995. – С. 308.

¹⁶ Бурьянов С. Правовые основания, сущностное содержание и гарантии свободы совести // Государство и право. – 2000. - № 2.

¹⁷ Новиков М.А. Свобода совести как философско-этическая категория. – М., 1980.

¹⁸ Бабій М.Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. – К., 1994. – С. 35.

особистість, окрім своїх суб'єктивних особливостей, зумовлена низкою об'єктивних факторів (станом розвитку суспільства, традиціями, звичаями тощо). Крім того, діяльність людини, що так чи інакше пов'язана із світоглядною сферою її буття, реалізується у соціальному просторі. Тому свобода самовизначення і самореалізації особистості у царині світоглядних цінностей є відносною, а свобода совісті – явищем суспільно-індивідуальним.

Необхідно також звернути увагу на те, що предметом правового регулювання може бути лише зовнішній аспект свободи совісті, тобто практична діяльність особи, зовнішній вияв її світоглядних орієнтирів у своїй діяльності і вчинках. Як справедливо підкреслюють П.Рабинович і М.Хавронюк, “за допомогою законодавства або інших юридичних засобів неможливо дозволити чи заборонити думку як таку, врегулювати процес виникнення, зміни або ж зникнення думок в індивідуальній свідомості...”¹⁹. Таким чином, думка, розумова діяльність, внутрішній світ людини, в тому числі складний процес світоглядного самовизначення особистості знаходиться за межами правового регулювання.

У правовому вимірі свободу совісті слід розглядати як інститут права міжнародного співтовариства та національного права, що регулює суспільні відносини, які виникають в процесі самореалізації особистості у сфері світоглядних переконань.

Традиційно у науковій літературі природа свободи совісті як правової категорії визначається через ставлення особи до релігії. Як наприклад, у загальновідомому визначенні В.Леніна, за яким свобода совісті означає право людини сповідувати будь-яку релігію або не визнавати ніякої релігії, тобто бути атеїстом²⁰. Або ж значною мірою аналогічне визначення, запропоноване сучасним російським вченим-юристом Б. Ебзевим, відповідно до якого свобода совісті являє собою незалежність у своєму духовному самовизначенні, включаючи ставлення до релігії і церкви, і дії у відповідності із своїми переконаннями – релігійними чи атеїстичними²¹.

Такий підхід цілком зрозумілий. Він, по-перше, зумовлений історично. Окрім цього, очевидно, що в силу своєї природи саме релігія найбільш повно забезпечує ціле- і смислопокладання. Її особливість полягає, зокрема, в означенні головної проблеми людського життя, у формуванні уявлень про абсолютні цінності, ідеали та шляхи їх досягнення. Тому, цілісні світоглядні системи виникали у лоні релігій, особливо світових. За словами О.Уткіна, всі моральні, світоглядні питання протягом людської історії розв'язувалися за допомогою релігії²². Поза сумнівом, релігія стала могутнім чинником мотивації людської поведінки значною мірою через свою світоглядну функцію, тобто формуючи у людини і суспільства ставлення до дійсності на основі релігійних цінностей і норм. Як вірно відзначає Л.Ходькова, релігія спирається на традицію, досвід сотень поколінь надає її нормам сакрального характеру і тим перетворює їх на суворий стандарт поведінки, обов'язковий стереотип²³. Відтак, зміст свободи совісті не можна не пов'язувати з релігією як джерелом уявлень про абсолютні смисли (сєнс життя і смерті, значення матерії і Всесвіту тощо), що так чи інакше обумовлюють життєдіяльність суспільства в цілому.

Більше того, процес становлення і розвитку уявлень про свободу совісті свідчить, що саме у ставленні до релігії полягає специфіка цього складного феномену, як ми його розуміємо сьогодні. Таке розуміння свободи совісті називають, як правило, вузьким.

Разом з тим, за словами М.П. Мчедлова “свобода совісті все більше стала розумітись не лише як право сповідувати будь-які релігійні погляди або заперечувати їх, але й значно ширше...”²⁴. У цьому зв'язку, визначення сутнісного змісту свободи совісті як правової категорії через досить невизначене поняття “релігія”, на думку деяких вчених, перекинує її дійсний зміст, як права кожної людини на задоволення світоглядних потреб, що надають сєнс її існуванню, особливо із врахуванням тенденції до плюралізації й персоніфікації релігійності.

Причому, описана проблема є теоретичною лише на перший погляд. Вона має суттєве практичне значення. Зокрема, у галузі регулювання діяльності релігійних організацій, яка, з точки зору широкого розуміння свободи совісті, має регламентуватись на загальних підставах як діяльність громадських організацій. Зараз же в Україні ми маємо “спеціальне” релігійне законодавство, що регулює суспільні відносини у світоглядній сфері.

¹⁹ Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К., 2004. – С. 31.

²⁰ Ленін В.І. Соціалізм і релігія // ПЗТ. – Т. 12. – С. 143.

²¹ Эбзев Б.С. Диалектика индивидуального и коллективного в организации социума и ее отражение в конституции // Государство и право. – 2004. - № 2.

²² Уткін О.І. Держава і право. Правове регулювання // Віче. – 1996. - № 12. – С. 133.

²³ Ходькова Л. Релігієзнавство. – Л., 2000. – С. 22.

²⁴ Мчелов М.П. Основа гражданского согласия. Свобода совести в духовном возрождении Отечества. – М., 1994. – С. 11.

Щодо невизначеності поняття “релігія” і можливості його коректного вживання у законодавстві, то це – окрема велика тема. Однак у зазначеному контексті вважаємо за необхідне висловити ряд міркувань.

По-перше, дійсно і релігієзнавство, і соціологія релігії містять велику кількість теоретичних визначень релігійного феномену, ні одне з яких з різних причин не може бути унормоване. Водночас заперечувати наукове осмислення релігії як соціального явища та його практичне значення просто неможливо. А це хоча б тому, що атрибути (первинні сутнісні властивості) будь-якої релігійної системи підлягають адекватному визначенню. До них відносять психічні переживання (релігійний досвід), доктрину (догматику), релігійну практику (психотехнічну, ритуально-богослужбову, жертвовну), культ, релігійні інститути. Усі ці аспекти утворюють певну цілісність, конкретно-історичне тіло релігії²⁵.

По-друге, релігійний світогляд має свої особливості, а відтак, специфічним є характер діяльності релігійних організацій, що слід враховувати у правовому регулюванні.

По-третє, релігія – це особливий феномен життєдіяльності суспільства, що має значну суспільну функціональність. Повна секуляризація навряд чи можлива, а держава, як правило, активно взаємодіє з релігійними інституціями. Більше того, нині досить жваво обговорюються концептуальні підходи до релігійної політики держави (і в Україні, в тому числі). Існує нагальна необхідність формування принципів відносин між суб'єктами релігійного простору, якими є, власне кажучи, всі, хто має більш-менш чіткі інтереси у галузі релігії і релігійного життя²⁶. Це такі суб'єкти, як держави (релігійні питання у міждержавних взаєминах), релігійні організації (їх відносини з державою та між собою), суспільство в цілому, віруючі та ін.

І останнє в цьому зв'язку. Релігійний фактор виступає одним з чинників національної безпеки і національних інтересів, що визнано й на законодавчому рівні (Закон України “Про основи національної безпеки України”).

У будь-якому разі питання ідентифікації світоглядних систем як релігійних чи нерелігійних залишається проблемним, що, в свою чергу, ускладнює адекватне правове регулювання відносин у світоглядній сфері життєдіяльності суспільства.

Такими, що відповідають широкому розумінню свободи совісті, визнають, як правило, основні міжнародно-правові акти у галузі прав людини, що регулюють відносини у світоглядній сфері, а саме: Загальну декларацію прав людини та Конвенцію про захист прав людини і основних свобод (Європейська конвенція з прав людини).

Згідно із статтею 18 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право передбачає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію і переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно або приватним чином у вченні, богослужінні та здійсненні релігійних та ритуальних обрядів.

Зміст свободи думки, совісті і релігії полягає у можливості кожної людини сповідувати і змінювати релігію або переконання. Способами сповідання, згідно із статтею 18 Декларації, є сповідання у вченні, богослужінні, здійсненні релігійних та ритуальних обрядів, а формами сповідання – одноособово, спільно з іншими, прилюдно або приватним чином.

Аналіз змісту наведеної норми свідчить про відсутність чітких критеріїв для розмежування понять “свобода думки”, “свобода совісті”, “свобода релігії”. Тому, вочевидь, свободу думки, совісті і релігії слід розглядати як одну свободу, одне право, яке означає можливість кожної людини сповідувати і змінювати релігію або переконання, а отже, за змістом воно найбільш адекватне правовому поняттю “свобода совісті”.

Аналогічним є зміст норми статті 9 Європейської конвенції з прав людини. У коментарях до Конвенції, зокрема, роз'яснюється, що стаття 9 передбачає охорону як релігійних, так і світських переконань, а також захист на рівних засадах усіх осіб, які будують своє життя, виходячи із визначених філософських поглядів, особистих переконань або релігійних доктрин²⁷. Хоча, як свідчить практика застосування Європейським Судом з прав людини безпосередньо статті 9 Конвенції, питання, що порушувались перед Судом, належать, здебільшого, до сфери релігійних. А сама стаття 9 Конвенції сприймається як така, що гарантує саме релігійну свободу.

Основою правового регулювання суспільних відносин у сфері свободи совісті є стаття 35 Конституції України, яка передбачає право кожного на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

²⁵ Торчинов Е. Религии мира: опыт запредельного. – СПб, 1998. – С. 46 – 47.

²⁶ Див.: Шевченко М. Пространство и мифы религиозной политики // religion. Sova – center.ru

²⁷ Цит. за: Васильева Т. Свобода совести и религии // Конституционное право. Восточноевропейское обозрение. – 2002. - № 2. – С. 110.

Згідно із частиною першою статті 3 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Різниця між формулюваннями конституційним і Закону досить помітна. Конституційне положення яскраво релігієцентричне, оскільки передбачає право, що включає свободу “сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої”. Загалом у Конституції України втілено класичне “вузьке” розуміння свободи совісті. Право, передбачене відповідною нормою названого Закону України, включає “свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання”, тобто формально передбачає ширше коло можливостей.

Крім того, Конституція визнає суб’єктом права на свободу світогляду і віросповідання кожного, тобто громадянина України, іноземця чи апатрида. А Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” гарантує право на свободу совісті лише громадянам України. Така неузгодженість виникла через те, що названий Закон України прийнято до прийняття Конституції нашої держави.

Принагідно слід звернути увагу, що вживання поняття “атеїстичні переконання” у Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації”, зокрема у його статті 3, є не зовсім коректним з релігієзнавчої точки зору, оскільки існує принаймні декілька відомих релігій (одна з яких світова), які за своєю суттю не є теїстичними (буддизм, даосизм, джайнізм). Тому більш вдалим видається формулювання “нерелігійні переконання”.

В цілому механізм забезпечення реалізації права на свободу світогляду і віросповідання (свободу совісті) свідчить про фактичне забезпечення світоглядних прав людини здебільшого у релігійній сфері. Так, наприклад, виконання військового обов’язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою лише у разі, якщо воно суперечить саме релігійним переконанням громадян, а не будь-яким іншим, наприклад, пацифістським.

Отже, процес формування адекватної реаліям сьогодення концепції свободи совісті, вочевидь, триває. Це, безумовно, вплине і на її правовий аспект. У зв’язку з чим ускладниться правове регулювання суспільних відносин, що виникають у світоглядній сфері, зокрема через специфічний характер предмету регулювання, насамперед наявність великої кількості світоглядних доктрин і суттєвою своєрідністю їх окремих типів. Логіка широкого розуміння свободи совісті у її правовому вимірі не повинна, однак, повністю поглинати релігійну сферу самореалізації особистості, із-за особливостей релігійного світогляду й суспільного значення релігійного феномену в цілому.

*А. Колодний**

Толерантизація міжконфесійних відносин: від теоретичного осягнення до практичної реалізації

Свобода слова дає нам право говорити те, що ми думаємо, але ж вона не зобов’язує це робити. Це засвідчив так званий «карикатурний конфлікт», пов’язаний з ім’ям Мухамеда. Він підтвердив наявність відмінностей цивілізацій: маємо нерозуміння на Заході психології релігійності Сходу. При цьому, якщо одним не вистачило розуміння глибоких релігійних почуттів, сплюндрованих їхньою неухважністю, то другі виявили явне перебільшення скоєного і навіть сприйняли хибну інформацію того, що відбулося, за істину. Схід поглибив конфлікт цивілізацій тим, що дав право використовувати, як аргумент проти Західної цивілізації, судження, що та демократія, яку він несе, та свобода слова, яку він обстоює, може відкрити шлях до висміювання і знущань над їхньою вірою.

Світ глобалізується, а тому не слід думати, що аудиторія сказаного чи надрукованого обмежується лише якоюсь окремою місциною, регіоном, замкнута місцевим реципієнтом. То ж якщо ми, як ті, хто формує громадянське суспільство, в якому кожний є суверенним, хочемо бути розумними істотами, то нам слід підтримувати у відносинах між собою взаємну повагу, терпимість і взаємопорозуміння. Потрібно наводити мости між релігіями, а не займатися пошуками того, що їх різнить і в карикатурній формі це показувати. Треба бути відкритим до інших, відмінних від наших, цінностей, сприймати їх як данність і знати, що в світі цих цінностей хтось почуває себе щасливим, а відтак не має бажання міняти їх на інші і не потерпить будь-яке посягання, а тим більше в карикатурній формі, на них.

* Заст. директора-керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, президент Української Асоціації релігієзнавців, д.філос.н.